

Het Sovjetexperiment

HOORCOLLEGE OVER DE MODERNE GESCHIEDENIS VAN RUSLAND

Door Henk Kern

NRC ACADEMIE

Onder de naam NRC Academie organiseert de krant speciaal voor abonnees evenementen met een educatief karakter. Een uitdagende selectie cursussen, lezingen, debatten, hoorcolleges en reizen op het gebied van cultuur, maatschappij en persoonlijke ontwikkeling vindt u regelmatig in de krant en op nrclux.nl/academie.

Kijk voor het complete aanbod op nrclux.nl/academie.

De hoorcolleges van NRC Academie worden geproduceerd i.s.m. Home Academy Publishers, www.home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. Studium Generale Universiteit Leiden, www.studiumgenerale.leidenuniv.nl

Opname:
Sandro Ligtenberg
(Leiden, september 2009)
Stem inleiding:
F.C. van Nispen tot Sevenaer

Mastering:
Frits de Bruijn
Vormgeving:
Aad van den Berg, Bart de Jong
Productie en vermenigvuldiging:
Media Motion BV

ISBN 978-90-8530-045-8
NUR 77
Copyright © 2009
Henk Kern

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dr. Henk Kern is als docent Russische geschiedenis verbonden aan de opleidingen Geschiedenis en Ruslandkunde in de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit Leiden. Hij geeft onder andere colleges over het Russische nationaliteitsvraagstuk, over herinneringen aan het stalinisme en over de prerevolutionaire geschiedenis van Rusland. In 2008 verscheen bij Pegasus zijn proefschrift *Denken over Rusland. Europese beschouwingen over de Grote Hervormingen, 1861-1881* dat handelt over het ontstaan van de Ruslandkunde als wetenschappelijke discipline.

Het Sovjetexperiment

HOORCOLLEGE OVER DE MODERNE GESCHIEDENIS VAN RUSLAND

Door Henk Kern

CD 1

H1: Het tsarenrijk in beweging
(ca. 1900)

H2: Twee oorlogen en drie revoluties
(1905-1917)

CD 2

H3: Van burgeroorlog tot dictatuur (1918-1921)

H4: De N.E.P. en de strijd om de macht
(1921-1928)

CD 3

H5: Stalin en de revolutie van bovenaf
(1928-1934)

H6: De grote zuiveringen en de
Sovjetsamenleving (1934-1939)

CD 4

H7: Rampspoed en de Grote Vaderlandse
Oorlog (1939-1945)

H8: Supermacht en isolement in het late
stalinisme (1945-1953)

CD 5

H9: De destalinisatie en de dooi (1953-1964)

H10: Het reëel bestaande socialisme en
stagnatie (1964-1985)

CD 6

H11: Perestrojka en de val van de Sovjet-Unie
(1985-1991)

H12: Transitie en reïncarnatie van Rusland
(1991-2000)

Inleiding

De Sovjet-Unie belichaamt voor velen het afschrikwekkend schoolvoorbeeld van de totalitaire dictatuur. Tegelijkertijd staat de Sovjet-Unie ook voor een van meest fascinerende pogingen in de geschiedenis om een betere wereld te scheppen. Het contrast tussen droom en daad in de Sovjet-Unie maakt de lotgevallen van revolutionair Rusland gedurende de twintigste eeuw tot een historisch drama dat zijn weerga niet kent.

In naam van hooggestemde idealen zoals solidariteit, rationaliteit en humaniteit nam een militante revolutionaire partij in 1917 de macht over in Rusland. Onder buitengewoon ongunstige omstandigheden van de Eerste Wereldoorlog, totale maatschappelijke ontredde en burgeroorlog bouwden de communisten een alternatief politiek-sociaal stelsel op. Alle middelen leken daarbij geoorloofd, van volksverlichting tot massarepressie. In een halsbrekend tempo werd een nieuwe geïndustrialiseerde samenleving uit de grond gestampt, die de voedingsbodem zou moeten vormen voor de opbloei van de nieuwe sovjet-mens. Nergens anders ter wereld werd de greep van het regime op de samenleving zo volledig en was de vrijheid van de bevolking zo gering. Tijdens de Tweede Wereldoorlog doorstond het sovjetsysteem de uiterste beproevingen en nadien

Inleiding

greep het als supermacht de grootste uitdagingen aan. De Sovjet-Unie fungeerde toen met haar reëel bestaande socialisme als de gids van een wereldbeweging in opmars en voorzag haar eigen onderdanen van een streng gecontroleerd maar in toenemende mate ook enigszins comfortabel bestaan. Desondanks kwam het sovjetbewind in 1991 tamelijk onverwachts ten val. Dit gebeurde opmerkelijk genoeg niet langs de weg van geweld of door druk van buitenaf, maar als gevolg van een interne dynamiek in het communistische systeem. Hoe is dit te verklaren?

In deze collegereeks staan we stil bij de vraag naar de betekenis van de gehele sovjetepisode binnen het raamwerk van de geschiedenis van Rusland in de twintigste eeuw. In twaalf hoofdstukken zullen we ingaan op het ontstaan, de opbouw, de aanpassing en de aftakeling van het sovjetexperiment in Rusland. Hierbij zal de focus gericht zijn op de wisselwerking tussen de communistische staat en ideologie enerzijds en de Russische samenleving en bevolking anderzijds. In deze worsteling tussen de macht en de mensen veranderde het aanzijn van Rusland compleet.

Het tsarenrijk in beweging (ca. 1900)

De Russische tsaren waren de trotse erfgenamen van het grootste rijk op aarde. Zij regeerden als autocraten over een territorium dat twee continenten besloeg en meer dan honderd volken herbergde. De samenleving was aan hun onbeperkte macht onderworpen en werd van hoog tot laag ingezet voor de instandhouding van leger en staat. Met dit systeem hadden de tsaren op het wereldtoneel grote militaire successen behaald, totdat het rijk in de negentiende eeuw steeds verder ging achterlopen bij de vooruitgang in het Westen. Tijdens de Krimoorlog werd Rusland ontmaskerd als een 'reus op lemen voeten'. Daarop begonnen de tsaren aan een proces van maatschappelijke hervormingen en economische modernisering, maar zonder dat zij iets van hun politieke macht wilden delen met anderen. Dit zorgde voor een stijgende spanning tussen de samenleving van emanciperende en oppositionele groepen enerzijds en het repressieve regime van de tsaar anderzijds. Hoe zou deze confrontatie verlopen, via evolutie of revolutie?

Twee oorlogen en drie revoluties (1905-1917)

Oorlog was een zaak van leven of dood. Dit gold zeker voor het multinationale keizerrijk Rusland. Een overwinning betekende de bevestiging van de heersende macht maar een nederlaag kon het gezag en het land in een crisis storten. Zo brachten de ongelukkige koloniale oorlog met Japan in 1904 en de catastrofale deelname in de Eerste Wereldoorlog in 1914 de Russische revolutie in drie trappen op gang. Eerst maakte de Revolutie van 1905 van Rusland een constitutionele monarchie, vervolgens trad in de Februarirevolutie van 1917 de tsaar af en werd Rusland een liberale republiek, en tenslotte vestigde Lenin met zijn bolsjewieken in de Oktoberrevolutie van 1917 's werelds eerste socialistische sovjetrepubliek. De samenloop van totale oorlog, massale ontevredenheid en politiek radicalisme mondde uit in een bijzonder hachelijk communistisch experiment. Was deze revolutie nu het werk van de fanatieke enkeling Lenin of belichaamde zij de aspiraties van de Russische volksmassa?

Van burgeroorlog tot dictatuur (1918-1921)

Aanvankelijk vertoonde het communistisch bewind van Lenin zowel democratische als autoritaire trekken. De bolsjewieken hoopten met hun populistische maatregelen voor de arbeiders, boeren en soldaten op de spontane instemming van de meerderheid van de bevolking. Maar zij werden geconfronteerd met groeiende weerstanden tegen de dwangmaatregelen die zij noodzakelijk achten tegen de bourgeoisie en andersdenkenden. Na de vernederende Vrede van Brest-Litovsk met Duitsland in 1918 brak de burgeroorlog uit tussen de communistische Roden en de onderling zeer verdeelde

Witten. Door superieure organisatie, discipline en wilskracht kregen de Roden uiteindelijk de overhand maar de bittere strijd vormde wel een geboortetrauma voor het nieuwe bewind. Het land was verwoest, de bevolking was gedecimeerd en ontgoocheld, en de revolutionaire beweging was verworpen tot een gewapende bezettingsmacht in een belegerde vesting. Welk stempel heeft deze eerste levenservaring gedrukt op het sovjetexperiment? Stond deze burgeroorlog voor moeilijke maar voorbijgaande omstandigheden of voor een blijvende vervorming van het regime?

De N.E.P. en de strijd om de macht (1921-1928)

Het communistische bewind kwam uit de burgeroorlog tevoorschijn als een dictatoriale eenpartijstaat. De politieke tegenstanders waren nu uitgeschakeld, maar van de vorming van een socialistische samenleving was nog niets terechtgekomen. Erger nog, de uitgeputte bevolking dreigde in 1921 massaal in opstand te komen tegen de communisten. Het antwoord van Lenin op deze crisissituatie kwam in de vorm van de Nieuwe Economische Politiek (N.E.P.). Dit hield in een herintroductie van particulier initiatief en marktmechanisme in de boereneconomie, een stap terug richting het kapitalisme. Lenin beschouwde dit als een noodzakelijke en tijdelijke concessie teneinde de onvrede van de bevolking over de staatsdwang weg te nemen en de voedselproductie te laten herstellen. Maar tegelijkertijd hamerde hij op de noodzaak van politieke discipline en communistische heropvoeding. Na zijn vroege dood in 1924 stond de partij voor de keuze hoe nu verder te gaan. Voortgaan op de weg van concessies of hervatten van het socialistisch offensief?

Stalin en de revolutie van bovenaf (1928-1934)

Het zou aan Stalin zijn de knoop door te hakken en daar bleek hij goed in. Tijdens de opvolgingsstrijd had hij zich ontpopt van 'grijze schim' tot de trouwste volgeling van de leninistische lijn en rotsvaste voorman van de partij. In 1928 achtte hij het moment rijp om zijn revolutie van bovenaf te ontketen, de grote maatschappelijke omwenteling waarmee het initiatief van 1917 zijn voleindiging zou vinden. Collectivisatie van de landbouw, geforceerde industrialisatie en planeconomie werden met harde hand en ten koste van grote verliezen aan middelen en mensenlevens doorgevoerd.

Ondertussen werd de cultuur gelijkgeschakeld in onderdanigheid aan de persoonverheerlijking van Stalin. Een nieuwe sovjetsamenleving kwam in de jaren dertig inderdaad tot stand. Het was een geürbaniseerde en geïndustrialiseerde bevelseconomie geworden met een sociale hiërarchie waarin een nieuwe elite van partij- en staatsfunctionarissen zich verhief boven het volk van gewone werkers en kolchozboeren. Was dit nu de beloofde overwinning van het socialisme?

De grote zuiveringen en de Sovjetsamenleving (1934-1939)

De late jaren dertig vormden de meest sinistere periode uit de geschiedenis van het sovjetexperiment. Terwijl in het openbaar overal verkondigd werd dat het leven 'beter en vrolijker' was geworden, verdwenen in het geheim miljoenen mensen in gevangenissen en strafkampen. Verklaringen hiervoor zijn legio, complex en uiteindelijk toch onbevredigend. Stalins revolutie was haastig en chaotisch verlopen. Ondanks de officiële successen hadden zich weerstanden tegen de stalinistische omwenteling gemanifesteerd en waren er tegenslagen. Stalins antwoord hierop was de ontketening van een heksenjacht op vermeende 'volksvijanden', met name in de eigen kring van de leidinggevende kaders. Showprocessen tegen hoge partijleden en massaarrestaties van veelal onschuldige burgers inclusief hun familie en vrienden zorgden voor een cultuur van angst. De erfenis van deze zogenaamde grote zuiveringen legde zo een grote morele hypotheek op alles wat het sovjetexperiment verder nog tot stand kon brengen. Werd het stalinistische verleden de Sovjet-Unie uiteindelijk fataal?

Rampspoed en de Grote Vaderlandse Oorlog (1939-1945)

De eerste zware test van het systeem kwam met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. De communisten beschouwden het kapitalistische buitenland als een vijandige bedreiging maar hadden gehoopt een militair treffen ermee koste wat kost te vermijden. Stalins diplomatieke gemanoeuvree kon echter niet verhinderen dat op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie overvallen werd door de legermacht van Hitler in wat een Vernichtungskrieg zou worden. De Sovjet-Unie was slecht voorbereid en leed aanvankelijk enorme verliezen, mede als gevolg van het falend leiderschap van Stalin tijdens de angstige beginfase van de strijd. Maar dankzij de geïndustrialiseerde basis van de planeconomie, de krachtige politieke bevelsstructuur en het behendig inspelen op de gevoelens van patriottisme onder de bevolking wist het systeem zijn reserves aan mensen en middelen zodanig te mobiliseren dat het overwicht werd verkregen. De Grote Vaderlandse Oorlog kostte meer dan 25 miljoen sovjetmensen het leven maar leverde wel een klinkende overwinning op. Wiens verdienste was deze overwinning en wie zou ervan gaan profiteren?

Supermacht en isolement in het late stalinisme (1945-1953)

In 1945 kwam de Sovjet-Unie uit de strijd als een van de twee supermachten in de wereld. Zij nam de verloren gebieden van het oude Russische rijk weer in, voegde er een nieuwe invloedssfeer van satellietstaten in Oost-Europa aan toe, en het zou niet lang meer duren of zij beschikte ook over een eigen atoombom. Tegelijkertijd was het land ernstig beschadigd en verzwakt door de oorlog en snakte de bevolking naar ontspanning en een einde aan de ontberingen. Stalin begreep dat de machtspositie van het communistische systeem uitsluitend behouden kon blijven door terug te keren naar het isolement en het dwangstelsel van de jaren dertig. Zo sloot het systeem zich in de Koude Oorlog af voor invloeden van buiten en gebruikte het de zogenoemde 'imperialistische omsingeling' als rechtvaardiging van een hernieuwde waakzaamheid jegens ideologische vijanden en alweer offers van de bevolking. In deze jaren hing over de Sovjet-Unie een ijzige stilte. Was er nog een toekomst voor deze dictatuur na de dood van de dictator?

De destalinisatie en de dooi (1953-1964)

Met de dood van Stalin begon de dooi. Zijn opvolgers stonden gezamenlijk voor het dilemma hoe het sovjetsysteem, waar de zij als nieuwe elite alles aan te danken hadden, in stand te houden en het tegelijkertijd te ontdoen van de dodelijke terreur, waar zij alles van te vrezen hadden. Partijsecretaris Chroesjtsjov ging in deze kwestie het meest voortvarend te werk en wist zich op te werken tot eerste man. In zijn geheime rede voor het partijcongres van 1956 veroordeelde hij de persoonsverheerlijking en misdaden van Stalin.

‘Terug naar Lenin,’ luidde het devies. Het socialisme moest zijn geloofwaardigheid herwinnen doordat de mensen er echt beter van werden. Dit resulteerde in een periode van hervormingen en gewaagde avonturen in binnen- en buitenland. Het bewind zigzagde heen en weer tussen vrijheid en repressie. Toen dit gereorganiseer de partijelite zelf in gevaar bracht, zette zij in 1964 Chroesjtsjov op een nette manier aan de kant. Deze gang van zaken markeerde een enorme verandering. Zou het sovjetsysteem zich verder kunnen ontwikkelen zonder terreur?

Het reëel bestaande socialisme en stagnatie (1964-1985)

Het collectief leiderschap van de partij schoof Brezjnev naar voren als de vleesgeworden consensusleider die voor rust en stabiliteit kon zorgen. Het herstel van ‘vertrouwen in de kaders’ en het behoud van het in de Sovjet-Unie ‘reëel bestaande socialisme’ waren de doelstellingen van zijn beleid. Het regime zocht de legitimatie niet langer in revolutionaire utopieën maar in het internationaal aanzien van de staat en de groeiende welvaart voor het volk. De sovjetsamenleving had ondertussen ingrijpende veranderingen doorgemaakt. Een nieuwe generatie van geurbaniseerde, opgeleide en mondige burgers groeide op in een atmosfeer van toenemende ontevredenheid over de privileges en de leugens van de partij. Terwijl de Sovjet-Unie zich in de jaren zeventig schijnbaar op het hoogtepunt bevond van haar bloei en kracht, werd achter de façade het fundament van het systeem aangetast door de kloof tussen een vergrijzende elite en een cynische jeugd. Stagnatie in de plan-economie bracht de verborgen crisis aan het licht. Was het sovjetexperiment op een doodlopend spoor beland?

Perestrojka en de val van de Sovjet-Unie (1985-1991)

Met de komst van Gorbatsjov kwam de poststalinistische generatie aan zet. Hij geloofde als nieuwe partijleider heilig in de hervormbaarheid van het sovjet-systeem en in een communisme met een menselijk gezicht. Dit gaf hem de moed om onder de noemer van perestrojka en glasnost ingrijpende veranderingen door te voeren. Met economische liberalisering, politieke democratisering en persvrijheid hoopte hij het vertrouwen tussen regering en bevolking te herstellen. Het tegendeel geschiedde. Gorbatsjov en de partij werden verantwoordelijk gehouden voor de tekorten in de winkels, het verlies van internationaal aanzien en de teloorgang van de oorspronkelijke idealen. De hervormer kwam klem te zitten tussen democraten en conservatieven. Het machtsvacuüm dat daardoor in de Sovjet-Unie ontstond, werd gretig opgevuld door democratisch gekozen volksleiders in de deelrepublieken. Zij profileerden zich met hun nationalisme als de tegenstrevers en bevrijders van het communisme. Niet de druk van buitenaf door oorlog of opstand maakte een einde aan het sovjetexperiment, maar de gezagscrisis van binnenuit werd het systeem fataal. Waar was het sovjetexperiment op uitgelopen?

Transitie en reïncarnatie van Rusland (1991-2000)

Uit de as van de Sovjet-Unie herrees een vernieuwd Rusland. Deze transitie en reïncarnatie bleek een pijnlijk en chaotisch proces. De afrekening met het communisme impliceerde dat Rusland afstand moest doen van zijn multinationale imperium, de planeconomie moest omvormen tot markteconomie en het machtsmonopolie moest vervangen door democratie en rechtsstaat. Het was president Jeltsin die de oude staatsstructuur afbrak maar daarbij gemeenschapseigendommen verkwaanselde aan een nieuwe elite van particuliere geldschieters. Onder president Poetin keerden de verhoudingen om. Hij legde de particuliere sector weer aan banden en herstelde daarmee een sterke staat. De bevolking had hier merendeels wel vrede mee want men associeerde de Jeltsinjaren met corruptie en onzekerheid, terwijl het Poetinbewind orde en welvaart scheen te bieden. Zo keerde Rusland terug met een moderne en ontwikkelde maatschappij in zijn oude rol van grote en autoritaire mogendheid. Het blijft nog te bezien of hiermee nu wel een stabiel evenwicht tussen staat en samenleving gevonden is.

Conclusie

Het sovjetexperiment had zelf de krachten ontketend die er een eind aan maakten. De droom van 1917 werd geboren onder onmogelijke omstandigheden, onttaarde tijdens de jaren dertig in monsterlijke daden, doorstond in de oorlog verschrikkelijke beproevingen, maar leverde ook daadwerkelijke resultaten op, zoals de weldenkende sovjetburgers en een beschaafde leider Gorbatsjov die samen besloten dat het ook anders kon. Het huidige Rusland, de erfgenaam van het sovjetexperiment, verkeert weliswaar in een gecompliceerde overgangsfase maar bevindt zich tegelijk ook in een betere uitgangspositie dan ooit tevoren. Er is iets veranderd.

Literatuursuggesties

Algemene overzichten

- John M. Thompson, *A vision unfulfilled. Russia and the Soviet Union in the twentieth century* (Lexington 1996)
Mikhail Heller and Aleksandr Nekrich, *Utopia in power. The history of the Soviet Union from 1917 tot the present* (New York 1986)
Robert Service, *Russia from tsarism to the twenty-first century* (Londen 2009)
Jan Willem Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland van Rurik tot Poetin* (Amsterdam 2008)

Monografieën over onderwerpen

- Edward Radzinsky, *De laatste tsaar* (Amsterdam 1992)
Orlando Figes, *A people's tragedy. The Russian revolution 1891-1924* (Londen 1996)
Orlando Figes, *The whisperers. Private life in Stalin's Russia* (Londen 2007)
Simon Sebag Montefiore, *Stalin. The court of the Red Tsar* (Londen 2003)
William Taubman, *Krushchev. The man and his era* (New York 2003)
Archie Brown, *The Gorbachev factor* (Oxford 1996)
Jack Matlock, *The autopsy on an empire* (New York 1995)

Ooggetuigen

- Konstantin Paustovskij, *De geschiedenis van een leven* 6 delen (Amsterdam 1967-1984)
Vasili Grossman, *Leven en lot* (Amsterdam 2008)
Hedrick Smith, *The Russians* (New York 1976)
Ryszard Kapuscinski, *Imperium. Ondergang van een wereldrijk* (Amsterdam 1993)
Colin Thubron, *In Siberië* (Amsterdam 1999)

Van Babylon tot New York

Hoorcollege over 5000 jaar stadsgeschiedenis

Auteur: F. Meijer

Klinkende geschiedenis

Hoorcollege over de westerse muziekgeschiedenis

Auteur: L. Samama

Overspelige vrouwen

Hoorcollege over desperate housewives in de wereldliteratuur

Auteur:

M. van Buuren

De menselijke toon

Hoorcollege over de filosofie van de moderne mens

Auteur: G. Groot

Vaderlandsliefde

Een hoorcollege over nationaal gevoel en nationalisme in Europa

Auteur: J. Leerssen

Christiaan Huygens

Een hoorcollege over de echte natuurwetenschap

Auteur: V. Icke

Tweede Wereldoorlog

Een hoorcollege over 's werelds grootste gewapende conflict

Auteur:

M. van Rossem

Aarde en klimaat

Een hoorcollege over de geologische geschiedenis en toekomst van onze planeet

Auteur:

S. Kroonenberg

Godsgeloof of atheïsme?

Een hoorcollege over de filosofische strijd der wereld-beschouwingen

Auteur: H. Philipse

De waarde van het woord

Hoorcollege over de Nederlandse literatuur en cultuur in de 19e eeuw

Auteur:

M. Mathijsen

NRC ACADEMIE